

УДК 811.161.2:811.161.2-32К1/7.08

МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ РАННІХ ОПОВІДАНЬ М. КОЦЮБИНСЬКОГО (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РУКОПИСНОЇ СПАДЩИНИ)

Коваленко Б.О.

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
м. Кам'янець-Подільський, Україна*

У статті розглядаються мовні особливості ранніх, неопублікованих за життя письменника, оповідань "21 грудня, на введеніє" та "Дядько та тітка". Матеріалом для дослідження стали автографи творів, що дозволило значно розширити перелік мовних особливостей ідіостилю письменника, поданого у "Курсі історії української літературної мови".

Ключові слова: *М. Коцюбинський, діалектизм, мовні риси, діалектні риси, подільський говір.*

Мовотворчість М. Коцюбинського є вершиною української прози кінця ХІХ – початку ХХ ст., “видатним явищем у розвитку української літературної мови в цілому, що підняла її на вищий ступінь якості, розширила її структурно-стилістичні і конкретні художні та науково-публіцистичні засоби виразу в галузі лексики, фразеології, синтаксису” [2, с. 519]. Значною була і роль письменника в розвитку української лінгвістики. Міркування про українську мову він виклав у літературно-критичних і публіцистичних працях, листах, у яких обстоював вільне, різностильове функціонування її, критикував помилкові, консервативні погляди на українську мову, окреслив джерела та шляхи збагачення її, висловив слушні міркування з питань лінгвостилістики, правопису тощо.

Актуальність. Мова творів письменника не перестає бути предметом різнопланових наукових праць і до сьогодні. На особливу увагу заслуговують дослідження, спрямовані на комплексний аналіз прози М. Коцюбинського, в яких розглянуто лексику різних шарів суспільства, мовностилістичні засоби, роль синтаксичних конструкцій, стилістичну морфологію та стилістичну фонетику його творів (Н. М. Бажан, М. М. Богдан, В. П. Дроздовський, Л. Д. Іванов, В. С. Калашник, Д. М. Колесник, В. І. Масальський, Л. І. Мацько, Н. С. Над'ярних, Д. Т. Кроть, С. Д. Єрмакова, О. Є. Пивоварова, О. А. Скоропада); стосунки та взаємозв'язки синоніміки народно-розмовної лексики, вживання діалектних елементів, особливостей фразеології та метафоризації лексем (М. М. Богдан, М. С. Грицюта, О. Г. Давидова, Л. Д. Іванов, В. А. Луценко, Т. П. Матвєєва, І. Й. Ощипко, Л. С. Паламарчук); мовні особливості окремих творів письменника (Л. Д. Іванов, Л. І. Мацько, П. П. Плющ).

Зауважимо, що наприкінці ХІХ ст. у багатьох прозаїків перші твори належали до “літератури для народу” і мали бути зразками просвітительського реалізму з

дидактичною настановою. До таких належать і ранні, не опубліковані за життя письменника, твори: “21 грудня, на введеніє” і “Дядько та тітка”.

Хронологічно оповідання “21 грудня, на введеніє” вважається другим твором М. Коцюбинського з його ранніх спроб. Орієнтовною датою написання вважають 1885 рік, оскільки автограф твору міститься в одному зшитку з автографом оповідання “Дядько та тітка”, в якому стоїть дата: “4 лютого 1886 року”. Свідченням того, що автор планував друкувати свої твори є особливий правопис, яким написані ці оповідання – ярижка, офіційний правопис, що був запроваджений у російській Україні після Емського указу (1876). Передові українські письменники користувалися ним лише в творах, призначених для друкування у царській Росії.

Ранні твори письменника, на думку В. І. Масальського, за манерою письма, мовним стилем дуже близькі до зразків реалістичної прози І.С. Нечуя-Левицького, ще більше – П. Мирного [5, с.8]. Сам М. Коцюбинський про це пише в листі з 22-го липня 1896 року Панасові Мирному: “Ваші твори мали великий вплив на мене. Окрім величезного літературного хисту, який зразу зачарував мене, я бачив в них широкий та вільний розмах думок – власне те, чого не стає мало не всім нашим белетристам... Я читав і перечитував ваші романи, упивався ними...”.

Мета статті – з’ясування мовних особливостей ранніх оповідань М. Коцюбинського “21 грудня, на введеніє” й “Дядько та тітка”, виявлення того, якою мірою відбилися говіркові явища в цих оповіданнях. Матеріалом обрано автографи (р-2, р-3), які зберігаються у відділі рукописів Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника Михайла Коцюбинського.

Ми обрали за матеріал дослідження автографи тому, що схилиємося до думки П. Ю. Гриценка, який зауважує: “Необхідність спиратися у лінгвістичних студіях на історію тексту залишається актуальною під час вивчення ідіолекту письменника, особливостей мови його творів” [3, с.20], а “некритичний вибір варіанта тексту для вивчення мови художнього твору, ідіолекту письменника як цілості чи для укладання словника мови його творів, призводить до прорахунків дослідників” [3, с.20]. Так, у працях дослідників мовотворчості М. Коцюбинського, аналіз яких ґрунтується на текстах різних років видання, натрапляємо на протилежні думки. Зокрема, К. П. Дорошенко зауважував, що “мова ранніх творів письменника рясніє діалектизмами” [4, с.8], а І. К. Білодід, прагнучи створити мовний портрет письменника у контексті історії української літературної мови, вивчав мову його творів за виданням 1950-го року і зазначав таке: “Безперечно, в мові ранніх оповідань письменника діалектизмів більше, ніж у пізніших творах... Проте вони не “рясніють” у мові оповідань і цього, раннього періоду” [2, с. 523]. Підкреслюючи, що “мова М. Коцюбинського як своїм словниковим складом, так і граматичною будовою цілком входить у норми сучасної української літературної мови”, вчений все ж таки виділяє деякі риси, що “становлять особливість мови письменника і свідчать про наявну в той час неунормованість літературної мови в певних галузях” [2, с. 549].

Рукописи М. Коцюбинського та прижиттєві видання його творів уповноважують на розширення переліку мовних особливостей поданого у “Курсі історії української літературної мови”. Так, обмежившись рукописами лише двох невеличких за обсягом оповідань фіксуємо низку рис, які маркують ідіостиль письменника.

I. На фонетичному рівні:

1. Ненормативне вживання наголошених і ненаголошених голосних, а саме:
а) часте змішування [е] та [и]: написання на місці [и] літери е – *жевіт**, *прєбігла*, *зберайтеся*, *нісенітнецю*, *седить*, *крєслаті*, *кешеню*, *нібе* (ніби), *роз'ятрете*, *прелізе* і, навпаки, написання на місці [е] літери и – *христючысь* (хрестячись), *повинен*; б) вживання [е] на місці [о]: *черныльна* (душа); в) вживання [и] на початку слів *инак*, *иншу*, *исторія* та похідних від них; г) вживання [и] на місці [і], наприклад: *унтер-офыцєрський*, *гыллястый*, *гылля*; д) вживання [і] на місці [и], наприклад: *зимоваты*, *горить*, *комин*; е) вживання [і] на місці [е] – *каменем*; є) в окремих словах деяких південно-західних говорів замість [і] (<ѣ) можуть виступати й інші звуки. Так, [і] внаслідок асиміляції до [у] в наступному складі може переходити в [у], що спостерігається, наприклад, у слові *цілувати*: *обцілюю*, *поцілюнкамы*; ж) вживання [о] на місці [і], наприклад: *смород*; з) вживання [о] на місці давнього етимологічного [а] у словах *горячий*, *хозяйка* тощо; і) вживання [о] на місці [е], наприклад: *смордючим*.

2. Збереження м'якості шиплячих та африкат. В оповіданнях, хоч і не послідовно, шиплячі та африката [ч] зберігають свою давню м'якість (лише в кінці слів): *хочь*, *бачышь*, *помрешь*, *хочешь*, *перечытуешь*, *второпаешь*, *вдіешь*, *згадаешь*, *ковтнешь*, *будешь*, *думаешь*.

3. Вживання [ф] замість [кв] у слові *фасоля*.

4. Досить помітним явищем є випадіння звука або групи звуків у дієслові *хотіти*, у середині присудкового слова *треба*, у частці *нехай* (синкопа): *тра*, *най*, *хтилось*.

4. Уподібнення приголосних: *роскишний*, *рєсходитєся*, *рєстрєпаннєм*, *звєткє*, *заквєчєнє*, *звєтцє*.

5. Характерною ознакою подільського говору є стверділий кінцевий [т'] у дієсловах 3-ої особи однини і множини теперішнього часу і 2-ої особи множини наказового способу: *пустит*, *знают*, *мают*, *пошлит*, *зелєніют*, *обступают* тощо. В оповіданнях, хоч і не послідовно, але кінцевий [т'] зазнає ствердіння.

6. Найбільшу кількість фонетичних варіантів в українських діалектах має числівник *один*. Форми числівників називного-знахідного відмінків однини чоловічого роду з кореневим е, а не и органічно витворились із старовинних форм з кореневим ь (*одєн*, *едєн*, *їдєн* < *одьнъ*, *едьнъ*). Форми цього числівника з початковим є та його рефлексом ї (*єдь-*>*їд-*) поширені в багатьох південно-західних говорах, зокрема у подільсько-волинських говорах: *їдєн*. Зберігає цю ж форму й М. Коцюбинський у своєму оповіданні: *идєн*.

7. Рядом варіантів представлений у діалектах числівник *чотири*: у південно-західних, зокрема в подільсько-волинських: *штыри*, *штырі*; порівняймо в оповіданні: *штыре*, за *штырѣх*.

8. Вставні приголосні [л], [н] після губних, наприклад: "...на голови чорный *мнякїй* капелюх"; "У дядька *мняка*, тепла, прывитна душа" (р-3).

* Тут і далі приклади подаємо за: р-2 – "21 грудня, на введеніє" та р-3 – "Дядько та тітка". Автографи.

9. В оповіданнях, хоча й не послідовно, приголосні, в іменниках середнього роду II відміни, у позиції після голосних перед давнім закінченням **-ьје** не подовжуються, наприклад: *иматя, оповіданя, йменя, весиля, волося* тощо.

10. В оповіданні “21 грудня...” лише раз замість африкати [ч] у частці *хоча* вживається африката [ц’]: *хоць*.

11. Палаталізація [н] перед шиплячими та суфіксами **-ств-**, **-ськ-**, а також у слові *кінцями*, наприклад: *меньчый, паньськым, з дьтыньства, киньцямь*.

12. Етимологічне [т’с’а] М. Коцюбинський передає буквосполученням **-тся, -тсья** або **-тця**: *гріється, хочеться, поряється, родяться, дьвытьсья, сварытця*.

II. На морфологічному рівні:

1. Широке використання словоформ з [і]: а) у флексіях О. від. прикметників тв. групи (*струнким* стеблом, *важким* каменем, *горячимь* поцюлонкамь, *невельким* ставком (р-3); б) у кінці прислівників *трохи, пишки* (р-3); в) у закінченні **-ій** замість **-ий** у Н.від. прикметників та займенників, прикметникового походження (*другий, якій, м’яккій, людській, жовтогарячій, такій*); г) у Н.від. множини прикметників тв. групи (*рябенькыми, бильми*); д) у флексіях Н.від. множини іменників (два *рядки*, чымчыкують *ноги, садки* поламалась, добрыдень, *парубки*).

2. Водночас помітним є зворотний процес – використання словоформ з [и] замість [і] а) у М.від. прикметників М. Коцюбинський замість флексії **-ій** використовує закінчення **-ий**: на *ливый* щоци; б) у Н.від. множини дієприкметників трапляється закінчення **-и** замість **-і**: *зморщены, зібраны, захлялы* собаки.

3. У ранніх оповіданнях М. Коцюбинського дієслівні форми 1-ої особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни подано без чергування [д], [т], [з], [с] з відповідними шиплячими, наприклад: *пидходю*”. У цих же творах письменника натрапляємо на форми типу *хожу, сижу*, де чергування відбулося, але фонема [дж] заступається фонемою [ж], що характерно для полтавських, південноукраїнських і середньочеркаських говірок.

4. Форма О. від. однини іменників на **-ом (-ём, -ем)**: *щастём, спокоєм*.

5. Вживання закінчення **-ів** замість нульової флексії у формах Р.від. множини іменників жіночого роду I відміни – *бабив*.

6. Послідовно в оповіданнях М. Коцюбинський вживає закінчення **-е** у слові *люди*: *люде*.

7. Вживання прикметниково-прислівникового суфікса **-іщ-** та **-ч-** для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса **-іш-**, наприклад: *голоснище, тепліще, добрищає, меньчий*.

III. На лексичному рівні:

1. Вживання слів, які на сучасному етапі сприймаються як русизми: *почтовый* (поштовий), *город* (місто), *выноватый* (винний), *прежни* (попередні), *содержувати* (утримувати), *позавыдовати* (позаздрити).

2. Серед лексичних регіоналізмів автора можна відзначити такі: *бында* (стрічка), *кляснути* (плескати), *заким* (поки), *муштарда* (особливим способом приготвлена гірчиця), *най* (нехай), *збижжена* (збідована), *квадранець* (чверть години).

Висновок. Отже, вивчення мови творів за рукописною спадщиною дозволяє розширити перелік мовних особливостей поданого у “Курсі історії української літературної мови”. Так, обмежившись рукописами лише двох невеличких за обсягом оповідань, фіксуємо низку рис, які маркують ідіостиль письменника: ненормативне вживання наголошених/ненаголошених голосних, написання слів за фонетичним

принципом, уживання стверділого кінцевого [т'] у дієсловах 3-ої особи однини та множини теперішнього часу й 2-ої особи множини наказового способу, в іменниках середнього роду II відміни не подовжуються приголосні, у позиції після голосних перед давнім закінченням -ьє, вживання закінчення -е у слові *люди*, вживання прикметниково-прислівникового суфікса -іщ- та -ч- для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння тощо. Мова автора та мовлення персонажів аналізованих оповідань відбиває ряд діалектних рис південно-західного наріччя. Як засвідчує фактичний матеріал, мова оповідань унормована: з одного боку, у ній відображені індивідуальні творчі здобутки попередніх письменників, а з другого – поєднання особливостей подільського говору, який був рідним для М. Коцюбинського.

Список літератури

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К.: Вища шк., 1980. – 246 с.
2. Білодід І. К. Мова творів М. Коцюбинського // Курс історії української літературної мови / [За ред. І. К. Білодіда]. – Т. 1: Дожовтневий період. – К., 1958. – 596 с.
3. Гриценко П. Ю. Ідіолект і текст / П. Ю. Гриценко // Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка: Збірник наукових праць, присвячений 70-річчю від дня народження проф. С. Я. Єрмоленко / [відп. ред. Академік НАН України В. Г. Складенко]. – К., 2007. – С. 16-43.
4. Дорошенко К. П. Мова і стиль повісті «Фата моргана» М. Коцюбинського / К. П. Дорошенко. – К., 1951. – 48 с.
5. Масальський В. І. Мова і стиль творів М. Коцюбинського / В. І. Масальський. – К.: Радянська школа, 1965. – 126 с.

Коваленко Б.А. Речевые особенности ранних произведений М. Коцюбинского (по материалам рукописного наследия) // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2011. – Т.24 (63). – №2. Часть 2. – С.413-417.

В статье рассматриваются речевые особенности ранних, неопубликованных при жизни писателя, рассказов “21 декабря, на введение” и “Дядька и тетя”. Материалом для исследований послужили автографы произведений, что позволило расширить список речевых особенностей идиостиля писателя, поданного в “Курсе истории украинского литературного языка”.

Ключевые слова: *М. Коцюбинский, диалектизм, черты речи, диалектные черты, подольский говор.*

Kovalenko B. Linguistic features of early stories by M. Kots'ubynskiy (according to the materials of autograph heritage) // Uchenye zapiski Tavricheskogo Natsionalnogo Universiteta im. V.I. Vernadskogo. Series «Filology. Social communicatios». – 2011. – V.24 (63). – №2. Part 2. – P.413-417.

In the article the language features of early not published within the authors life time stories such as “21 Hrudn'a, na vvedeniye” and “D'ad'ko ta titka” are analyzed. The material, which was used for the research, were the autographs of the texts, which provided a possibility to make wider the list of language features of writer's style, which is specified in the “Course of Ukrainian literary language”.

Key words: *M.Kots'ubynskiy, dialect unit, language features, dialect features, Podillian dialect.*

Поступила до редакції 17.03.2011 р.